

## МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/23>

**Барган С. С.**

Криворізький навчально-науковий інститут  
Донецького державного університету внутрішніх справ

**Авраменко О. О.**

Криворізький навчально-науковий інститут  
Донецького державного університету внутрішніх справ

### ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ДІЇ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

*У статті досліджено практику Європейського суду з прав людини щодо дотримання державами-учасницями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод своїх зобов'язань у період дії особливих правових режимів. Обґрунтовано, що навіть за умов загрозливих викликів (збройних конфліктів, терористичних атак, надзвичайних ситуацій) держави не можуть повністю скасувати або відмовитися від дотримання фундаментальних прав і свобод людини. Звернуто увагу, що відповідно до статті 15 Конвенції можливість відступу від зобов'язань обмежується трьома умовами: наявністю реальної загрози життю нації, відповідністю заходів принципам необхідності й пропорційності, а також їх несуперечністю іншим міжнародним зобов'язанням. Вказано, що практика ЄСПЛ є ключовим джерелом для визначення меж допустимості державного втручання в права людини в умовах особливих правових режимів. Доведено, що навіть при відсутності офіційного відступу від Конвенції ЄСПЛ здійснює оцінку дій держави з урахуванням міжнародного гуманітарного права. Встановлено, що Практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 15 Конвенції є різноманітною і свідчить про те, що Суд ретельно розглядає кожен окремий випадок. Він оцінює, чи дійсно існувала суспільна небезпека, чи були заходи, що призвели до обмеження прав, абсолютно необхідними для подолання цієї загрози, а також чи не перевищували вони межі, виправдані потребами ситуації. Нерідко ЄСПЛ визнає порушення прав людини, підкреслюючи недостатність формального посилання держав на надзвичайний стан без доведення гострої необхідності застосування щодо особи конкретних заходів. Зазначено, що практика ЄСПЛ акцентує на обов'язку держав забезпечити мінімальний обсяг прав, таких як право на життя, заборона катувань, доступ до правосуддя тощо. Зроблено підсумок, що практика ЄСПЛ сприяє утвердженню принципу верховенства права, формуванню стандартів пропорційного реагування держави на загрози без порушення основоположних прав, що має визначальне значення для удосконалення національного правозастосування в умовах особливих правових режимів.*

**Ключові слова:** міжнародне право, Конвенція, права людини, особливі правові режими, воєнний стан, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ЄСПЛ.

**Постановка проблеми.** У сучасних реаліях, коли спостерігається зростання кількості збройних конфліктів та інших форм надзвичайних ситуацій у різних регіонах світу, особливої актуальності набуває проблема забезпечення ефективних гарантій прав і свобод людини. Зазначені виклики змушують держави вдаватися до вста-

новлення особливих правових режимів, у тому числі воєнного стану, що тягне за собою ризики істотного обмеження або навіть скасування прав і свобод. Проте міжнародне право, зокрема положення статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), покликано встановити відповідні межі

таких відступів, наголошуючи на принципах пропорційності та недопустимості обмеження прав, які мають абсолютний характер (наприклад, заборона катувань чи право на життя). У цьому контексті практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування ст. 15 Конвенції набуває особливої ваги. Вона не лише конкретизує допустимі межі обмеження прав у кризових ситуаціях, а й сприяє зміцненню принципу верховенства права навіть в умовах дії особливих правових режимів. Рішення ЄСПЛ демонструють, що в основі будь-яких заходів, які вживає держава, мають залишатися повага до гідності особи, юридична визначеність та дієвість правового захисту. Саме тому аналіз прецедентної практики ЄСПЛ є необхідною передумовою для формування належної правозастосовної моделі, яка забезпечуватиме баланс між вимогами збереження національної безпеки та охороною прав людини в умовах дії особливих правових режимів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У доктрині міжнародного права питанням допустимості відступу держав від зобов'язань щодо дотримання прав і свобод людини в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану, приділено значну увагу. Це особливо актуалізувалося у зв'язку із запровадженням в Україні правового режиму воєнного стану внаслідок збройної агресії російської федерації. У цьому контексті важливим є науковий доробок таких науковців, як С. С. Андрейченко, Л. М. Андрусів, Є. Є. Борисов, К. О. Дубова, Л. В. Міхневич, О. Г. Остапенко, О. М. Пилип'юк, А. П. Сахно, О. В. Таран, та інших, які зосередилися на аналізі правової природи та меж застосування ст. 15 Конвенції, що відіграло суттєву роль у формуванні теоретичних засад правового регулювання відступу від міжнародних зобов'язань у кризових умовах. Разом із тим варто констатувати, що більшість наявних досліджень мають переважно теоретико-правовий характер і не супроводжуються системним аналізом практики ЄСПЛ щодо застосування ст. 15 Конвенції. Такий аспект залишається недостатньо висвітленим, незважаючи на його надзвичайну вагу для забезпечення ефективного правозастосування, особливо в державах, які перебувають у стані збройного конфлікту та запровадили особливі правові режими. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба у ґрунтовному дослідженні прецедентної практики ЄСПЛ як джерела правових орієнтирів для національних органів влади при реалізації і захисті прав і свобод людини в умовах особливих правових режимів.

**Постановка завдання.** Метою статті є дослідження практики ЄСПЛ щодо дотримання прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимів, зокрема в контексті застосування положень ст. 15 Конвенції. Такий аналіз спрямований на виявлення правових стандартів, яких мають дотримуватися держави, навіть у періоди надзвичайної загрози, а також на обґрунтування необхідності їх імплементації у національну правозастосовну практику, що сприятиме вдосконаленню вітчизняного правозастосування в частині дотримання прав і свобод людини.

**Виклад основного матеріалу.** У сучасному світі держави стикаються з постійним викликом: необхідністю знайти баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом індивідуальних прав і свобод. Ця проблема стає особливо актуальною під час дії особливих правових режимів, таких як надзвичайний або воєнний стан. У такі періоди, коли нація, територіальна цілісність або конституційний лад опиняються під загрозою, як правило, національне законодавство дозволяє тимчасово обмежувати певні права і свободи. Проте навіть у найскладніші часи демократична держава не може повністю відмовитися від своїх зобов'язань перед людиною, і дотримання основних прав і свобод залишається незмінною вимогою.

Відповідно до ст. 15 Конвенції, у разі війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, держава може вживати заходів, які відступають від зобов'язань за Конвенцією, але виключно в тій мірі, яка обумовлена гостротою ситуації, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням держави [1]. Враховуючи зазначену вимогу, ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово перевіряв дотримання балансу інтересів суспільства і держави, з урахуванням зовнішніх загрозливих обставин.

Умови, за яких такий відступ вважається правомірним, є чітко окресленими і водночас обмеженими, що забезпечує баланс між потребами державної безпеки та міжнародними стандартами прав людини. Згідно з текстом Конвенції та практикою ЄСПЛ, застосування ст. 15 можливе лише за наявності таких кумулятивних умов: 1) відступ можливий лише під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації. ЄСПЛ підкреслює, що така небезпека має бути реальна, глибока та загальна за своїм характером, тобто впливати не лише на окремі регіони чи сфери, а на функціонування держави в цілому, 2) будь-які обмеження прав повинні бути пропорцій-

ними, строго обґрунтованими та тимчасовими, суд завжди оцінює, чи дійсно було необхідно відступити саме в такому обсязі від тих чи інших прав; 3) заходи не повинні суперечити іншим міжнародним зобов'язанням держави, що включає, зокрема, дотримання загальноновизнаних норм міжнародного гуманітарного права, заборону катувань, заборону смертної кари тощо [2, с. 371].

Практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 15 Конвенції є різноманітною і свідчить про те, що Суд ретельно розглядає кожен окремий випадок. Він оцінює, чи дійсно існувала суспільна небезпека, чи були заходи, що призвели до обмеження прав, абсолютно необхідними для подолання цієї загрози, а також чи не перевищували вони межі, виправдані потребами ситуації.

У контексті дії особливих правових режимів перед державою постає подвійне завдання: ефективно реагувати на загрози шляхом впровадження необхідних обмежувальних заходів і водночас забезпечувати гарантований мінімальний набір прав людини, запобігаючи зловживанням та надмірному втручанням в особисте життя громадян. Аналіз практики ЄСПЛ у цій сфері є надзвичайно важливим для розуміння меж допустимого відступу від конвенційних зобов'язань та для вдосконалення національного законодавства, яке б відповідало міжнародним стандартам захисту прав людини, навіть у найскладніших обставинах. Це дозволить отримати відповідні орієнтири для національних судів та органів державної влади щодо дотримання балансу між публічними інтересами та індивідуальними правами та свободами, підкреслюючи, що захист прав людини є фундаментальною цінністю, від якої не можна відмовитися навіть у часи найбільших випробувань.

У практиці ЄСПЛ відступ від зобов'язань за Конвенцією дуже часто розглядається в контексті застосування ст. 5 Конвенції, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканість. Це є цілком обґрунтованим, адже, на відміну від низки інших прав, що можуть бути обмежені в умовах надзвичайної ситуації, право на свободу підлягає обмеженню лише у чітко визначених випадках, передбачених Конвенцією [3, с. 294]. Саме тому ЄСПЛ особливо уважно оцінює, чи дії держави в межах надзвичайного чи воєнного стану відповідають критеріям «необхідності» та «пропорційності» у розумінні ст. 15 Конвенції. Показовим прикладом є справа *Hassan v. the United Kingdom*. Хоча формально держава-відповідач не здійснила декларації про відступ відповідно до ст. 15 Конвенції, ЄСПЛ не залишив цю обставину поза увагою.

Встановлено, що події мали місце в умовах міжнародного збройного конфлікту (війна в Іраку), і тому у своїй правовій оцінці взяв до уваги норми міжнародного гуманітарного права. Таким чином, навіть за відсутності офіційного відступу від зобов'язань, Суд визнав за необхідне тлумачити положення ст. 5 Конвенції в контексті збройного конфлікту, враховуючи специфіку правових режимів, передбачених Женевськими конвенціями 1949 року [4]. Фактичні обставини справи стосувалися затримання особи – пана Тарека Хассана, якого британські війська взяли під варту в Іраку, знайшовши його зі зброєю в руках. Його було перевезено до центру затримання, допитано та згодом звільнено. Заявник стверджував, що його затримання порушувало ст. 5 Конвенції, оскільки не ґрунтувалося на жодній із передбачених підстав для позбавлення свободи. ЄСПЛ визнав, що Конвенція не перестає діяти в умовах війни, але підкреслив, що її положення мають тлумачитися у світлі міжнародного гуманітарного права, яке регулює позбавлення свободи комбатантів і цивільних осіб під час збройного конфлікту. У результаті ЄСПЛ дійшов висновку, що затримання не порушило ст. 5 Конвенції, оскільки було здійснене відповідно до норм гуманітарного права, яке визнає затримання як засіб запобігання участі в бойових діях [3, с. 294]. Таким чином, відсутність формального відступу від Конвенції не виключає адаптацію правового аналізу Судом до реалій збройного конфлікту, за умови, що дії держави відповідають міжнародно-правовим стандартам, зокрема у сфері міжнародного гуманітарного права. Це не суперечить логіці ст. 15 Конвенції, навіть якщо вона формально не застосовується, і підкреслює значення єдиної системи захисту прав людини у різних правових режимах.

Також доречним прикладом є рішення ЄСПЛ у справі «*Lawless v. Ireland*», у якому суд визнав утримання під вартою особи ґрунтованим на праві на відступ від зобов'язань, належним чином здійсненим урядом Ірландії відповідно до ст. 15 Конвенції. Суд встановив, що здійснене затримання особи без судового рішення у зв'язку з діяльністю Ірландської республіканської армії було допустимим через реальну загрозу національній безпеці. Проте наголошено, що будь-який такий відступ має бути пропорційним і тимчасовим [5].

Водночас рішення ЄСПЛ навіть попри положення ст. 15 Конвенції в переважній більшості випадків говорять про необхідність забезпечення мінімальних гарантій дотримання прав, свобод і законних інтересів людини. Внаслідок

чого нерідко констатує порушення ст. 5 та інших положень Конвенції. Яскравим прикладом слугує справа «Aksoy v. Turkey», в якій ЄСПЛ визнав порушення ст. 5 Конвенції (право на свободу та особисту недоторканність), оскільки заявника утримували без суду понад 14 днів без доступу до адвоката. Попри посилення Туреччини на запровадженій надзвичайний стан, ЄСПЛ підкреслив, що навіть під час дії надзвичайного стану держава зобов'язана гарантувати мінімальні процесуальні гарантії [6].

Іншим прикладом може слугувати справа «A. and Others v. the United Kingdom», яка справа стосувалася утримання іноземців без обвинувачення за підозрою у терористичній діяльності після терактів 11 вересня 2001 року. При цьому уряд обґрунтовував, що ст. 5 Конвенції дозволяє балансувати між правом на свободу та захистом національної безпеки від терористичної загрози, але ЄСПЛ у дійшов висновку, що обставини, які відступають від положень ст. 15 Конвенції, оцінюються на основі гостроти ситуації. Попри доводи і посилення уряду на загрозливий стан для країни, ЄСПЛ визнав порушення ст. 5 Конвенції, зазначивши, що нерівність у підході до громадян і негромадян є дискримінаційною та непропорційною навіть в умовах загрози тероризму [7].

Наступним прикладом є справа «Al-Jedda v. the United Kingdom», в межах якої заявник був затриманий в Іраку британськими силами без висунутого обвинувачення. ЄСПЛ встановив, що мало місце порушення ст. 5 Конвенції, незважаючи на воєнні дії, підкресливши, що жодні особливі обставини не можуть звести нанівець дію гарантії особистої свободи. Разом з тим було наголошено, що навіть у складних умовах збройного конфлікту держава повинні дотримуватись основоположних гарантії Конвенції, якщо не здійснили офіційний відступ і не довели сувору необхідність такого обмеження [8].

Розгляд конкретних справ Європейського суду з прав людини, таких як «Lawless v. Ireland», «Aksoy v. Turkey», «A. and Others v. the United Kingdom» та «Al-Jedda v. the United Kingdom», демонструє неоднозначність підходів до обмеження прав. У кожному з цих випадків Суд ретельно оцінює реальну загрозу, адекватність вжитих заходів, наявність процесуальних гарантії та запобігання дискримінації. Хоча в деяких випадках ЄСПЛ допускав тимчасові обмеження, у більшості з них було зафіксовано порушення положень Конвенції, що свідчить про обмежене і контрольоване застосування ст. 15. Разом з тим ЄСПЛ неодноразово

визнавав допустимість обмежень певних прав під час боротьби з тероризмом або в умовах збройних конфліктів, але водночас критикував надмірні або невинуваті обмеження, які не мали прямого зв'язку з подоланням надзвичайної ситуації або тривали довше, ніж це було необхідно. ЄСПЛ вважає не лише на формальне оголошення певного правового режиму, але й на реальний стан справ та його об'єктивне сприйняття.

Питання дотримання прав, свобод та законних інтересів особи в умовах особливих правових режимів є надзвичайно складним і водночас актуальним. Сучасна практика демонструє, що держава, опинившись у ситуаціях надзвичайного стану чи збройного конфлікту, намагаються вжити ефективних заходів для забезпечення національної безпеки. Однак ця необхідність не повинна призводити до ігнорування міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, що є особливо важливим у контексті правової держави.

Тому, особливі правові режими (воєнний стан, надзвичайний стан) не скасовують вимоги дотримання основоположних прав, свобод і законних інтересів людини, а лише дозволяють тимчасові й пропорційні обмеження. Відповідно до практики ЄСПЛ ст. 15 Конвенції має обережне застосування. Навіть під час війни держава зобов'язані забезпечувати дотримання мінімальних прав, зокрема права на життя, заборону катувань, доступу до справедливого суду та ефективний засіб правового захисту. Безумовно, практика ЄСПЛ має важливе значення для формування міжнародних стандартів правового захисту, які мають бути орієнтиром для правових систем різних держав у перехідних і кризових ситуаціях.

Ключовим критерієм законності обмежень є забезпечення мінімального обсягу прав, які не можуть бути порушені навіть у надзвичайних умовах. Серед таких прав – право на життя, заборона катувань, рабства тощо. До них також належать процесуальні права, що стосуються доступу до справедливого суду, ефективних засобів правового захисту, свободи особи тощо. Відсутність таких гарантії часто є підставою для визнання порушення прав, незалежно від ситуації в країні. При цьому ЄСПЛ визнає важливість захисту публічного порядку і національної безпеки, але підкреслює, що не можна допускати свавілля та дискримінаційні практики щодо порушення фундаментальних прав і свобод людини. Позиція ЄСПЛ полягає в утвердженні верховенства права навіть у найскладніших умовах, тому міжнародні

стандарти повинні слугувати орієнтиром для національних правових систем.

**Висновки.** У контексті дії особливих правових режимів перед державою постає подвійне завдання: ефективно реагувати на загрози, застосовуючи необхідні обмежувальні заходи, та водночас забезпечувати гарантований мінімальний набір прав людини, не допускаючи зловживань та надмірного втручання в особисте життя громадян. Аналіз практики ЄСПЛ у цій сфері є надзвичайно важливим для розуміння меж дозволеного відступу від конвенційних зобов'язань та розробки національного законодавства, яке б відповідало міжнародним стандартам захисту прав людини навіть у найскладніших обставинах. Він

надає орієнтири для національних судів та органів влади щодо того, як дотримуватися балансу між публічними інтересами та індивідуальними свободами, підкреслюючи, що захист прав людини є фундаментальною цінністю, від якої не можна повністю відмовитися навіть у часи найбільших випробувань.

В рамках особливих правових режимів права людини не можуть бути скасовані. Вони можуть підлягати певним обмеженням, але лише на основі принципів необхідності, пропорційності та законності. Позиція ЄСПЛ полягає в утвердженні верховенства права навіть у найскладніших умовах, тому міжнародні стандарти повинні слугувати орієнтиром для національних правових систем.

### Список літератури:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text) (дата звернення: 30.05.2025).
2. Максимович Д. В., Кривонос М. В. Проблемні питання захисту та дотримання прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Правова система України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану. (Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Державний університет «Київський авіаційний інститут», 21 лютого 2025 р.). 2025. С. 368–372.
3. Третьяков Д. М. Відступ від зобов'язань за статтею 15 Європейської конвенції з прав людини. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: (Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р.). 2023. С. 293–295.
4. Case of Hassan v. the United Kingdom, № 29750/09, 16.09.2014. URL: <https://surl.li/gxucwt> (дата звернення: 30.05.2025).
5. Case of Lawless v. Ireland, № 332/57, 01.07.1961. URL: <https://surl.li/mblmol> (дата звернення: 30.05.2025).
6. Case of Aksoy v. Turkey, № 21987/93, 18.12.1996. URL: <https://surl.li/gqjkso> (дата звернення: 30.05.2025).
7. Case of A. and Others v. The United Kingdom, №3455/05, 19.02.2009. URL: <https://surli.cc/pmtkag> (дата звернення: 30.05.2025).
8. Case of Al-Jedda v. The United Kingdom, № 27021/08, 07.07.2011. URL: <https://surl.li/ohyomi> (дата звернення: 30.05.2025).

### **Barhan S. S., Avramenko O. O. RESPECT FOR HUMAN RIGHTS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES: THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS**

*The article examines the practice of the European Court of Human Rights regarding the compliance of the member states of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms with their obligations during periods of special legal regimes. It is argued that even in the face of threatening challenges (armed conflicts, terrorist attacks, emergencies), states cannot completely abolish or refuse to comply with fundamental human rights and freedoms. It is noted that, in accordance with Article 15 of the Convention, the possibility of derogating from obligations is limited by three conditions: the existence of a real threat to the life of the nation, the compliance of measures with the principles of necessity and proportionality, and their consistency with other international obligations. It is stated that the practice of the ECHR is a key source for determining the limits of permissible state interference with human rights under special legal regimes. It has been proven that even in the absence of an official derogation from the Convention, the ECHR assesses the actions of the state taking into account international humanitarian law. It has been established that the practice of the ECHR regarding the application of Article 15 of the Convention is diverse and indicates that the Court carefully considers each individual case. It assesses whether there was indeed a public danger, whether the measures that led to the restriction of rights were absolutely necessary to overcome this threat, and whether they exceeded the limits justified by the needs of the situation. The ECHR often recognizes human rights*

*violations, emphasizing the inadequacy of states' formal references to a state of emergency without proving the urgent need to apply specific measures to a person. It is noted that the practice of the ECHR emphasizes the obligation of states to ensure a minimum level of rights, such as the right to life, the prohibition of torture, access to justice, etc. It is concluded that the practice of the ECHR contributes to the establishment of the principle of the rule of law and the formation of standards for a proportionate response by the state to threats without violating fundamental rights, which is of decisive importance for improving national law enforcement under special legal regimes.*

**Key words:** international law, Convention, human rights, special legal regimes, martial law, Conventions for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ECHR.